

במעבה ההר

מחקרי הר אפרים ובנימין

עורכים מדעיים:
אהרן טבגר • זהר עמר • מרים ביליג

תשע"ב (2011)

מדרשת הרי גופנא

מו"פ
אזורי השומרון
ובקעת הירדן (ע"ר)

מכון סילון
לחקר תולדות ישראל וארץ השומרון
Josephus Epigraphical Center of Jewish History

תיירות בנימין
מטיילים ונופשים בלב של ישראל

כיצד נקברו הישראלים? להיעדרם של קברים בממצא הארכאולוגי מתקופת הברזל בחבלי ההר¹

אברהם פאוסט

תופעת ההתנחלות הישראלית בחבלי ההר של ארץ ישראל, התהליכים שהובילו להתגבשות הממלכה ואף עצם קיומה של הממלכה המאוחדת זכו לדיונים מקיפים במחקר הארכאולוגי וההיסטוריו-מקראי. בנוסף, מחקרים רבים סיכמו את הידוע לנו אודות הארכאולוגיה של ארץ ישראל בתקופת הברזל א (תקופת ההתנחלות) ותקופת הברזל ב (תקופת המלוכה). מעבר לשאלות ההיסטוריות הכלליות עסקו עבודות אלו גם בנושאים, כמו תכנון היישובים, ביצוריהם, בנייה ציבורית, בתי המגורים הטיפוסיים (ובעיקר בתי ארבעת המרחבים), כמו גם קרמיקה ומסחר מקומי ובין לאומי.

נושא, שלא זכה לדיון מקיף בסיכומים אודות תקופת ההתנחלות ואף לא בדיונים על הממצאים בממלכת ישראל², הוא הקבורה (וראו למשל היעדרו של דיון בקבורה בעבודותיהם של פינקלשטיין 1986א; מזר 1990). בניגוד לתקופות אחרות (למשל תקופת הברונזה המאוחרת), בהן זכה הנושא לספרים ולמאמרים רבים, לא הקדישו החוקרים תשומת לב מרובה לדרך בה קברה האוכלוסייה הישראלית את מתיה, למן ראשית תקופת ההתנחלות ועד לחורבנה של ממלכת ישראל. הסיבה לדבר ברורה – כמעט שאין מוכרים קברים ישראלים מפרק זמן זה (הנושא זכה לכמה אזכורים קצרים, וראו למשל ברקאי 1994, 160, הע' 21; טאפי 1995, 65–66; אילן 1997, 220).

לפני כעשור נידונה לראשונה התופעה באופן מקיף במאמר שפרסם רז קלטור, שהיה כנראה הראשון שניסה להסביר את התופעה ולדון בה באופן מסודר (קלטור 2002). בעבודה מקיפה הוא תחם את היקף התופעה מבחינה גאוגרפית והראה שהיעדר ממצאים ברורים לקבורה בתקופת הברזל א בחבלי ההר של ארץ ישראל הוא תופעה ייחודית. זאת מכיוון שקברים מתקופות אחרות, כולל תקופת הברונזה המאוחרת ושלהי תקופת הברזל (תקופת הברזל ב² וב³ ביהודה) התגלו באזורים אלו. יתרה מזו, קברים מתקופת הברזל א (גם אם לא רבים ביותר) התגלו בחבלי ארץ אחרים. היעדרם של קברים מרוב השלבים של תקופת הברזל³ בהר המרכזי של ארץ ישראל אינה יכולה לפיכך להיות מוסברת על ידי הבדלים

1 מאמר זה מרחיב ומעדכן מאמר שפרסמתי ב־Israel Exploration Journal בשנת 2004 (פאוסט 2004).

2 גם בממלכת יהודה, פרט למעט מאוד יוצאי דופן, אין עדויות ברורות לקבורה לפני המאה השמינית לפסה"נ (כלומר בפרק הזמן המקביל לקיומה של ממלכת ישראל; לגורמים לשינוי בנהגי הקבורה בממלכת יהודה ראו למשל פאוסט ובונימוביץ 2008), אך מתקופה זו ואילך מרובים בה הקברים (בעיקר מהטיפוס המכונה 'הקבר היהודאי').

3 קלטור דן בעבודתו רק בתקופת הברזל א, ולפיכך לא זיהה את מלוא הקפה הכרונולוגי של התופעה.

חוצי־זמן בין חבלי ההר לאזורי המישור והעמקים מחד גיסא, ואף אינה תופעה המאפיינת את תקופת הברזל בכלל מאידך גיסא. תופעת היעדר הקברים מיוחדת לרוב השלבים של תקופת הברזל בהר, ומאפיין חברתי ייחודי זה דורש הסבר שיטתי. במאמר הנוכחי אנסה להעריך את ההסברים שהוצעו לתופעה, ולהציע הסבר מקיף יותר.

רקע

מספר הקברים מתקופת הברזל א המוכרים באזורי ההר של ארץ ישראל, ובעיקר בשומרון וביהודה, הנו קטן למדי (ראו למשל בלוך־סמית, 1992) ובדיקתו המדוקדקת של קלטר (2002, 29–34) הפחיתה את מספרם אף יותר. בלוך־סמית (2003) ניסתה אמנם לאסוף מידע נוסף על הקבורה באזורי ההר בתקופת הברזל א, אך על אף שמחקרה הוא מקיף ומפורט, העדויות בו דלות ביותר ומספר הקבורות אפסי. יתרה מזו, ברצוני להדגיש כי אפילו היא צודקת בכל המקרים בהם היא דנה (וזה כנראה לא המצב), מספר הקברים המוכרים מתקופת הברזל א עדיין יהיה קטן ביותר, בעיקר בהשוואה למספרם בתקופת הברונזה המאוחרת ואף ביחס למספרם באזורים הנמוכים בתקופת הברזל א.⁴ כך למשל בתקופת הברונזה המאוחרת, למרות מיעוט האוכלוסייה באזורי ההר התגלה מספר רב יחסית של קברים אשר כולם ניתנים לזיהוי ארכאולוגי ברור (למשל גונן 1992; 1994). מציאות זו מנוגדת באופן חריף למצב בתקופת הברזל א, שבו אין מוכרים כמעט קברים למרות הצפיפות היישובית הגדולה הרבה יותר באותם אזורים. בנוסף, קברים מתקופת הברזל א (וראשית תקופת הברזל ב) ידועים מאזורים אחרים, למשל: תל אל פרעה הדרומי, תל עיטון, תל זרור, תל נאמי, תל דור, בית שאן, עין הנציב, תל קישיון, אכזיב, תל מלוט, הר יונה, טייבה וקיבוץ הזורע (לסקירה ולמראי מקום ראו קלטר 2002, 34, וראו גם אלכסנדר 2003; ינאי 2002; 2011; גולן 2011; שמואלי 2011). הניגוד בין אזורי ההר לשאר חבלי הארץ הנו לפיכך ברור. טיפולו של קלטר במידע מהחפירות הנו מקיף, ואין טעם לחזור על הדברים כאן.

לפני שנעבור לדיון בהסברים האפשריים להיעדר הקברים, עלינו לשאול את עצמנו מדוע איננו מוצאים את הקברים וכיצד טיפלו בני התקופה במתיהם?

כיצד קברו תושבי ההר בתקופת הברזל את מתיהם?

מאחר שאין חולקים על כך כי אחוז התמותה בשלבים המוקדמים של תקופת הברזל היה דומה לזה שבתקופות אחרות (100%), ברור כי היעדר הממצאים אינו מלמד על מיעוט תמותה אלא על שיטת קבורה שאינה מזוהה בקלות בחפירות ארכאולוגיות. מציאות שבה קברים אינם מזוהים הנה תוצאה של דרך טיפול שונה במת, למשל הפקרתם לציפורים או לבעלי חיים, או קרמציה. הפקרת המתים אכן יכולה להסביר באופן תאורטי את התופעה,

4 מאז פרסמה בלוך־סמית את מאמרה, פורסמו כמה קברים נוספים מתקופת הברזל א ומראשית תקופת הברזל ב, למשל: בתל מלוט, בהר יונה, בטייבה ובקיבוץ הזורע (אלכסנדר 2003; ינאי 2002; 2011; גולן 2011; שמואלי 2011). לפיכך חשוב לציין כי כולם מצויים מחוץ לאזורים הישראליים, ובכל מקרה הקברים דלים למדי.

ודוגמאות לתופעות דומות זוהו במקרים אחדים בממצא הארכאולוגי, למשל בתקופת הברזל בבריטניה (למשל אוקו 1969, 269; אליסון ודרווט 1971, 190–192; מוריס 1987, 105). ואולם יש לדחות הסבר מעין זה בעבור החברה הישראלית בתקופת הברזל מאחר שהוא אינו תואם למידע שבידינו, ארכאולוגית והיסטורית. מבחינה ארכאולוגית, הרעיון שהמתים בתקופת הברזל בבריטניה 'הופקרו' לבעלי חיים מבוסס לא רק על היעדרם של קברים, אלא גם על העובדה שעצמות אדם התגלו מפוזרות בשטחי החפירה באתרים רבים (שם). אין זה המקרה בארץ ישראל בתקופת הברזל, ולא דווח באתרים בני התקופה על עצמות אדם פזורות. מבחינה היסטורית, טיפול שכזה במת הנו זר למסורת של המזרח הקדום בכלל, ושל ישראל הקדומה בפרט (בלוך־סמית 1992, 381–363; קינג וסטייגר 2001, 381–363; רבים אחרים). גם קרמציה מותירה שרידים ארכאולוגיים (ראו למשל פרקר־פירסון 2000, 6–7, 49–50, 125–127) שאינם מוכרים בחבלי ההר בתקופה זו, ואף היא מנוגדת לידוע לנו ממקורות היסטוריים על המנהגים בתקופה זו ובאזור זה אף בתקופות אחרות (למשל בלוך־סמית 1992, 381–363; קינג וסטייגר 2001, 381–363). לפיכך הציע קלטר (2002, 39) כי המתים בתקופת הברזל א נקברו בקברי שוחה פשוטים, ולדעתי, קשה להטיל ספק בצדקתו (וראו גם בלוך־סמית 1992, 52).

לפיכך עלינו להשיב על השאלה: בניגוד לתושבים בחבלי ארץ אחרים, מדוע בחרה אוכלוסיית ההר בתקופה הנדונה לקבור את מתיה בצורה זו?

דיון: הסיבה לקבורה הפשוטה בשוחות

קלטר העלה כמה סיבות לתופעת מיעוט הקברים. אלו כללו (קלטר 2002, 35):

the limited archaeological database, a lack of technology, the short time-span of the period in question, the limited population in the highland during this period, and a lack of destructions.

לאחר דיון בכל אחד מהסברים אלו טען קלטר שאף לא אחד מהם יכול להסביר את התופעה. הוא הכיר בכך שכמה מהם עשויים להיות מעורבים חלקית בהסבר, וציין כי אם אנו דוחים את ההסברים הללו, שהנם טכניים באופיים, הרי שהיעדר הקבורות חייב להיות עניין בעל משמעות (שם, 36). הוא הוסיף (שם, 39):

With due caution, the lack of Iron I highland burials can be related with social factors, though this remains hypothetical. The lack of burials may indicate a relatively poor society, without a developed class structure and consolidation of wealthy, upper classes. It does not mean complete lack of classes, only that distances between ranks were not large. Most of the people had little or no surpluses to afford for grave goods, hence there are no burials with large assemblages of artifacts, nor burials of an aristocracy.

לפיכך קלטר סבור כי מתי תקופת הברזל א נקברו בקברים בלתי מזהים ופשוטים מכיוון שהחברה בתקופה זו לא ייצרה מספיק עודפי תוצרת, לא היו בה הבדלי מעמדות, והיא הייתה ענייה מכדי שיהיו בה מנחות קבורה. ברור למדי שקלטר הצביע על הכיוון הנכון כאשר הפנה את האצבע לחברה הישראלית. ואולם ברור גם כי הסברו הקצר הנו, במקרה

הטוב, חלקי מאוד. על אף שהחברה בתקופת הברזל א הייתה פשוטה יחסית, יש סיבות רבות להניח שההסבר שהוצע בידי קלטר הנו בעייתי ובלתי מספק.

קבורת רבים במערות

ראשית יש לציין כי לא רק שכל ההנחות של קלטר הנן בעייתיות (וראו להלן), אלא שאפילו הוא צודק, אין בהן כדי להסביר את התופעה. קבורות רבים במערות היו טיפוסיות מאוד בתקופת הברונזה המאוחרת (למשל גונן 1992), מן הסתם בקרב כל מרכיבי האוכלוסייה (בונימוביץ 1995, 331), והיה ניתן להמשיך לקבור במערות (קיימות) בתקופת הברזל א (ואף להשתמש במערות נוספות) בלי לבזבז עודפי תוצרת, ואולי אף בפחות מאמץ מאשר בחפירת שוחות באדמה. יתרה מזו, קבורות שכאלו יכולות להתאים גם לחברה בלתי ריבודית, המתוארת בידי קלטר. היעדרן של קבורות מעין אלו בתקופת הברזל הקדומה מטיל צל כבד על שחזורו של קלטר.

מנחות קבורה

ראוי להדגיש כי מנחות קבורה אינן יקרות, וניתן למצוא קבורות עם מנחות קבורה גם בחברות שהיו פשוטות בהרבה מהחברה בהר המרכזי של ארץ ישראל בתקופת הברזל א, למשל בתקופה הנאוליתית ואף קודם לכן (בנינג 1998, 223–225; ראו גם רייט 1978; בלפר-כהן 1995; נאדל 1995).

היעדר עודפים

בעוד שהאמור לעיל מספיק על מנת להראות שמבנה חברתי פשוט אין בו כדי להסביר את התופעה, נראה שהחברה בה אנו עוסקים לא הייתה כה ענייה ונעדרת עודפים. יש בידינו עדויות ברורות לעודפים בחבלי ההר במהלך רוב תקופת הברזל א (למשל בלוך-סמית ואלפרט-נכאי 1999, 75, 117), והדבר בא לידי ביטוי למשל בריבוי הממגורות בעזבת צרטה (רוזן 1986, 173–176; פינקלשטיין 1986, א, 67–75). כפי שפינקלשטיין ציין, זה היה כנראה המצב ברחבי ההר המרכזי בזמן זה, ועודפים אלו עשויים להיות אחראיים, לפחות באופן חלקי, להיווצרות המלוכה (גוטוולד 1979; צ'ייני 1986; פינקלשטיין 1988; ראו גם פאוסט 2003; 2006).

היעדר ריבוד

ברור שאין חברות שוויוניות לחלוטין (פריד 1967, 27–28; פרייס ופיינמן 1995, 4–5). החברה בתקופת הברזל א בהר תואמת כלל זה, והיא לא הייתה שוויונית באמת (למשל בלוך-סמית ואלפרט-נכאי 1999, 76).⁵ הדבר בא לידי ביטוי במרכיבים חומריים רבים, למשל

5 שימו לב שאף גוטוולד זנח את המונח 'חברה אגליטרית' (גוטוולד 1992, וראו עוד להלן). הבדלי עושר זוהו גם במחקרים היסטוריים-מקראיים (בעלי אוריינטציה טקסטואלית) שבחנו את המבנה החברתי בתקופה, וראו למשל בנדור 1987; למקה 1985, 250.

בגודל הבתים וצורתם בעזבת צרטה (למשל פינקלשטיין 1986א), כמו גם בהתפתחותה של ארכיטקטורה מורכבת במאה ה-11 לפסה"נ (וראו גם פאוסט 2003; 2006ב). קלטר היה מודע לכך, כמובן, והוא הדגיש שהוא אינו טוען כי מדובר בהיעדר מוחלט של מעמדות, אלא רק שההבדלים ביניהם היו קטנים (קלטר 2002, 39). ואולם, ברור כי חברות ברמת מורכבות דומה לזו שהתקיימה בהר המרכזי בתקופת הברזל א, ואפילו מורכבות פחות, החזיקו קברים מורכבים, ולעתים אפילו מורכבים מאוד.⁶

הקבורה בממלכת ישראל

לבסוף, ראוי לציין כי על אף שקלטר ייחד את דיונו לתקופת ההתנחלות, הרי שתופעת הקבורה הפשוטה המשיכה בתוך תקופת המלוכה. בממלכת ישראל, למשל, המשיכה התופעה עד חורבנה במאה השמינית לפסה"נ, וכמעט שאין מוכרים קברים בני התקופה מרחבי השומרון. איש לא יטען כי בימיו של אחאב או ירבעם השני לא היה ריבוד חברתי בממלכת ישראל, ולפיכך ברור כי למרות הריבוד החברתי החריף, שהתקיים במהלך חלק מהתקופה, והעושר הרב, שהיה חלקם של רבים (וראו פאוסט 2005א; 2011), לא בא הדבר לידי ביטוי בקבורות מרשימות.

כל אחד מהטיעונים הנ"ל די בו כדי להראות שאין בהיעדר המשאבים או במציאות הדלה בהר כדי להסביר את התופעה הנדונה, ובוודאי כאשר אנו מתחשבים בכל הטיעונים הללו. ואולם, אם הקברים ה'עניים' (קברי שוחה פשוטים) אינם משקפים חברה 'ענייה', מה הם משקפים?

חברה, התנהגות ואידאולוגיות

ההסבר שהציע קלטר מניח יחס ישיר בין המציאות החברתית לממצא הארכאולוגי, בהתאם לרעיונות שפרחו בשיאה של 'הארכאולוגיה החדשה' (או 'התהליכית'). לפי גישה זו, הקבורה משקפת מציאות חברתית, וניתוח של הקברים יחשוף את כל מרכיבי החברה (למשל בינפורד 1972).

ואולם, מחקרים חדשים יותר הראו שההקבלה הטוטלית של התנהגות ומבנה חברתי אינה בהכרח נכונה. בעוד שיש מקרים רבים שבהם קבורה יכולה לשמש כאינדקס של דירוג חברתי (להלן), יש מקרים רבים בהם אין הדברים נכונים. אף שהממצא הארכאולוגי הנו במידה רבה תוצאה של התנהגות אנושית בעבר, יש משתנה נוסף שמפריד או ממסך בין העדות הארכאולוגית לבין המבנה החברתי של החברה שיצרה עדות זו – הכוונה לרעיונות ואמונות.

6 וראו הדולמנים בגולן, בגליל ובעבר הירדן המזרחי (למשל בהט 1992; ויניצקי 1992). יהיה תיארוכם אשר יהא, סביר להניח שהם שימשו אוכלוסייה כפרית או פסטורלית (למשל ויניצקי 1992, 107-109, לתיארוך ולמגוון דעות והפניות). הטומולי בנגב (למשל היימן 1994) והנאוומיס בדרום סיני (למשל ברייסיף ואחרים 1983; גורן 1998) הם דוגמאות נוספות. בהקשר זה כדאי גם לציין את המבנים המגליתים במערב אירופה (למשל דניאל 1958; קינס והיבס 1987; שרט 1990; 1995; וראו גם מגוון מאמרים אצל אדמונדס וריצ'ארדס 1998) שרבים מהם נבנו החל מראשית התקופה הנאוליתית בידי קהילות כפריות (קינס והיבס 1987, 8).

אידאולוגיה יכולה להשפיע על התנהגות, והתוצאה תהיה דפוס שהנו שונה מהמציאות החברתית.⁷ יש דוגמאות רבות לכך שאידאולוגיה או אמונות משפיעות על דגמי קבורה וגורמות לפער בין המציאות החברתית לבין הייצוג החומרי שלה לכאורה. אצל הסקלווה (Sakalawa) במדגסקר, למשל, הבדלים חברתיים רבים באים לידי ביטוי בקברים, וניתן לעמוד בעזרתם על הבדלים רבים בין הקבוצות שבנו אותם. ואולם כתוצאה מסמליות רבה ומורכבת בתוך החברה ומאמונה הקשורה בהמשכיות המלך, דווקא המלכים מודרים מההיררכיה המשתקפת בקברים, ולהם יש הקברים הדלים ביותר (בלוך 1981, 144). המבנה החברתי, שניתן לשחזרו על סמך השרידים החומריים לבדם, ישקף לפיכך תמונה מעוותת, ודווקא ראשה של הפירמידה לא יזוהה, אלא אם כן הסמליות (אידאולוגיה) נחשפת ומנותחת (ההשלכות הארכאולוגיות של דוגמה זו נדונות במפורש בידי בלוך 1981, 145–146). בעוד שדי בדוגמה זו כדי להראות שהמשוואה 'מציאות חברתית = עדות ארכאולוגית' בעייתית ביותר, הדוגמאות הבאות, המראות דמיון למקרה המבחן הנדון במאמר זה, עשויות לחזק הבחנה זו.

במחקר קלסי כתבו הנטינגטון ומטקלף (1991, 134):

the Kings of Saudi Arabia are buried with Spartan simplicity, their only monuments being rough piles of stones... (In some of the stricter sects of Islam a conscious effort is made to stress the "leveling" aspect of death.

ערב הסעודית היא חברה ריבודית מאוד, בה חיים בני משפחת המלוכה בארמונות פאר, בעוד שרבים בה המשרתים ואפילו העבדים. והנה, דווקא המלך נקבר בקבורה פשוטה ביותר שאינה מביאה לידי ביטוי את מעמדו הרם (המבוטא כמובן בהיבטים חומריים אחרים, דוגמת הארכיטקטורה). לפיכך ברור שההתנהגות בפועל (הקבורה הפשוטה) אינה תואמת את המציאות החברתית (שהנה מורכבת מאוד), והפער ניתן לזיהוי חומרי בקלות – קברים פשוטים מחד גיסא, בניגוד לארכיטקטורה מורכבת והיררכית, החושפת ריבוד חברתי וכלכלי מובהק, מאידך גיסא. הפער נובע מכך שהמציאות החומרית אינה משקפת מציאות חברתית, אלא אידאולוגיה – כולם שווים בפני האל (במוות) – וזו 'חוצצת' בין 'המציאות' לבין העדות החומרית המיוצרת בידי החברה. במקרה הסעודי הקבורה הפשוטה הנה תוצאה של תפיסת עולם (דתית במקרה זה) ולא של חברה פשוטה או ענייה.

דוגמה נוספת שנראית בעלת חשיבות למקרה המבחן הנדון כאן היא עבודתו של פרקר-פירסון (1982) על בתי הקברות בקיימברידג'. גם במקרה זה אין הקבורות הפשוטות משקפות חברה פשוטה או שוויונית; החברה בבריטניה, וקיימברידג' בכלל זה, הייתה ריבודית ביותר. הקבורות הפשוטות הנן תוצאה של שינויים בתפיסה בנוגע לדת, למדע, להיגיינה וכולי (שם 1982, 110–112). יתרה מזו, המרכיב החברתי היחיד שבנה קברים מפוארים יחסית – תופעה נדירה כאמור – היו הצוענים, שמקומם במדרג החברתי היה

7 ראוי לציין כי מחקרים רבים השתמשו במונח 'אידאולוגיה' במשמעות שלילית, בדרך כלל כאמצעי שבעזרתו המיעוט מצדיק את שליטתו על הרוב (למשל הודר 1982, 152; שנקס וטילי 1982; פרקר-פירסון 1982, וראו גם מגוון מאמרים אצל שנקס וטילי 1982). יש לפיכך להדגיש כי אין זה בהכרח המצב (וראו למשל בלנטון 1998, 163–164; סקארה 1998, 181–183; שטיין 1994, 42), ואין זו הדרך בה נעשה שימוש במונח במאמר זה.

דווקא נמוך יחסית (שם 1982, 104, וראו גם איורים 5, 6). גם במקרה זה ניתוח פשטני של הקברים היה עלול להטעות, אלא אם כן האמונות והאידיאות שמאחורי המערכת היו מופענחות.

למעשה, המצב דומה לחברה הישראלית כיום, בה אין בתי הקברות משמשים מקום מקובל להפגנת עושר, שניתן לזהותו בקלות במרכיבים חומריים אחרים. הודר (1982, 152, ההדגשה שלי; וראו גם מקי 1999, 17) כתב לפיכך:

(B)urial ritual may be used as part of an ideology which faithfully represents and mirrors aspects of a living society, but it is equally possible that the ideology may be concerned with distorting, obscuring, hiding or inverting particular forms of social relationships... A lack of patterned role differentiation in death does not... necessarily imply a 'mobile' society or one that is relatively egalitarian, since in the context of mortuary ritual distinct social differentiations may be denied or obscured (as in the case of the modern church of England...).

במילים אחרות, במקרים רבים מה שנראה כקבורות פשוטות אינו משקף את מעמד המת (או את קרוביו החיים) בגלל אמונות בנוגע למתים ולמוות או בגלל היבטים אחרים של אידאולוגיה ותפיסת עולם.

ראוי לסכם את הדיון בציטוט מפירסון (1998, 32):

"(T)he absence of objects may reflect the nature of the funeral, not the poverty of the deceased".

הערה אודות השימוש בדוגמאות אתנוגרפיות במחקר הארכאולוגי

לשימוש בעדויות אתנוגרפיות חשיבות רבה, אך מאחר שהדבר אינו רווח במחקר הארכאולוגי הארץ ישראלי, ראוי להסביר את אופי השימוש בעדויות אלו. העניין זכה כמובן לדיון נרחב בספרות האנתרופולוגית והארכאולוגית (אוקו 1969; האמפרי 1981; הודר 1982; 1991, 148-149; מקי 1999, 17-18; וראו גם בלון 1981), ואין זה המקום לסכמו. למטרתנו חשוב להדגיש כי הבאת מקבילה אתנוגרפית לתופעה כזו או אחרת אינה מוכיחה דבר, לבד מכך שדגם מסוים של התנהגות אנושית הנו **אפשרי**. בנוגע לקבורה, למשל, ברור כי הרשימה של צורות קבורה המוכרות בספרות האנתרופולוגית מלמדת רק על הדרכים האפשריות של טיפול במת ולא יותר מכך. כפי שכתב מקי (1999, 17):

(E)thnographic evidence simply represents a mean of broadening this knowledge, with the particular advantage of coming from societies that may be closer in structure to these seen archaeologically.

מגוון הדוגמאות הנחשפות בספרות האתנוגרפית פותח בפנינו קשת של דגמי התנהגות אפשריים, אך הצגת האפשרויות הניצבות בפני חברות אנושיות לטיפול במת אינה מסייעת לנו לדעת איזו מאפשרויות אלו הייתה בשימוש במקרה שאותו אנו חוקרים (הודר 1982; 1991, 148-149). במקרה הנוכחי מסייעות לנו ההשוואות האתנוגרפיות להראות שמאחר שקבורות אינן **תמיד** אינדקס של ריבוד, ויש מקרים בהם אי אפשר ללמוד על ריבוד חברתי על סמך ניתוח הקבורות, הרי שאסור **להניח** שהקבורה **בהכרח** תלמד אותנו על ריבוד וסטטוס חברתי. ברור שיש מקרים רבים בהם ניתן ללמוד על מעמד בעזרת בתי הקבורות

(למשל בשלהי תקופת הברזל בממלכת יהודה; וראו ברקאי 1999; פאוסט ובונימוביץ 2008, 152), אך האם הדבר אפשרי במקרה הספציפי אותו אנו חוקרים? דבר זה דורש בדיקה, שניתן לבצעה בעזרת ההקשר (הקונטקסט) החברתי הרחב יותר (הודר 1991). הקשר זה יאפשר לנו לתת הסבר טוב יותר לתופעה הספציפית (כלומר לקבורה) שאנו בוחנים.

ההקשר: הקבורות הישראליות בתקופת הברזל א ואידאולוגיה

כפי שראינו, אם לא ייבחנו היבטים חברתיים אחרים, הרי שבחינה של הקבורה בתקופת הברזל א עלולה ללמד על חברה שוויונית באופן קיצוני ועל היעדר הבדלים כלכליים-חברתיים. עם זאת, ברור כי הסבר זה אינו קביל, שכן הוא אינו תואם את ידיעותינו אודות החברה בתקופה זו – עדויות שלפיהן החברה לא הייתה שוויונית, היו לה עודפי ייצור וכולי – וודאי שפרשנות מעין זו עומדת בסתירה למצב בממלכת ישראל (בתקופת הברזל ב). מאחר שהקברים הפשוטים אינם משקפים מציאות חברתית, סביר להניח שאידאולוגיה כלשהי השפיעה על הדרך בה טיפלו תושבי ההר במתיהם. אך מה הייתה האידאולוגיה או האמונה שגרמה לאוכלוסיית ההר בתקופת הברזל א לבחור בקבורה פשוטה בשוחות ולהימנע מסוגים בולטים וקבועים יותר של קבורה שהיו כה טיפוסיות באזורים אחרים ובתקופות קודמות?

לאור הדוגמאות שנדונו לעיל, ברצוני להציע שהיעדר קבורות בולטות בתקופת הברזל א ואף בשלבים הראשונים של תקופת הברזל ב היה תוצאה של אידאולוגיה של שוויון ופשטות. השימוש בקבורה פשוטה היה לפיכך שיקוף של אידאולוגיה או אתוס. הדרך הטובה ביותר לאשש את הפרשנות שלישאלים הייתה אידאולוגיה של פשטות ושוויוניות (המבוססת בינתיים על ניסיון להסביר את צורת הקבורה, או ליתר דיוק את היעדרן של קבורות בולטות), הנה לראות האם ניתן לזהות דגם דומה גם בסוגים אחרים של ממצאים (הודר 1991). אם דגם דומה יזוהה גם בהיבטים חומריים אחרים מהתקופה הנדונה, הדבר עשוי לספק לנו את ההקשר הארכאולוגי שיאשש את הפרשנות. אחרי הכול, ניתוח מרכיב בודד של תרבות אינו מספיק כשלעצמו להציע הצעות כלליות אודות החברה הנדונה. כפי שכתב פרקר-פירסון (1982, 112):

(M)ortuary ritual can no longer be treated as a field of archaeological enquiry which is based on intra-cemetery variability since the treatment of the dead must be evaluated within the wider social context as represented by all forms of material remains.

הסקת מסקנות אודות המשמעות של מאפיינים כאלו או אחרים היא אפשרית רק אחרי לימוד יסודי של כל האספקטים של החברה הנדונה ולא רק של אלו הקשורים לכאורה ישירות למאפיין הנדון – קבורה במקרה זה. כפי שכתב הודר (1991, 144):

“(B)urial can only be understood through its contextual relationships to the contemporary settlements and non-burial rituals”

אם התופעה שזוהתה במאפיין אחד משתקפת גם במאפיינים אחרים, ניתן להגדירה כטיפוסית לחברה. אם לא כך פני הדברים, יש להסביר מדוע אין הדברים באים לידי ביטוי במאפיינים אלו. הודר (1991, 145) כתב לפיכך כי:

"(T)he procedure certainly implies that interpretation of meaning will be more successful where the data are more richly networked".

לאור הממצא הארכאולוגי העשיר מארץ ישראל בתקופת הברזל ברור כי זהו מקרה מבחן מצוין, שכן המידע הארכאולוגי העומד לרשותנו הנו רב ומגוון יותר מאשר ברוב אזורים העולם וברוב התקופות.

להלן נסקור כמה היבטים חומריים נוספים המלמדים על כך שלישראלים בתקופת הברזל הייתה אכן אידאולוגיה של פשטות ושוויון (וראו בהרחבה פאוסט 2006א).

קרמיקה לא מעוטרת

היעדר עיטורים על קרמיקה בהר המרכזי של ארץ ישראל בתקופת הברזל (א וב כאחד) הנה תופעה ידועה (למשל דיוור 1995, 205; מזר 1990, 53; בלוך-סמית ואלפרט-נכאי 1999, 76). תופעה זו ניצבת בניגוד מוחלט למצב בכל הארץ בתקופת הברונזה המאוחרת ולמצב בחבלים הנמוכים של ארץ ישראל בתקופת הברזל א וב (למשל פרנקן ולונדון 1995; פאוסט 2006א, 41-48, ושם הפניות נוספות). עיטור על חרסים שימש להעברת מסרים מסוגים שונים (דיויד ואחרים 1988; פאוסט 2002; 2006א, ושם מראי מקום נוספים), והיעדר מוחלט של עיטור הנו ערוץ מתאים במיוחד לא רק להעברת מסר של שונות מחברות, המעטרות קרמיקה, אלא אף להעברת מסר אידאולוגי של שוויון ופשטות.

אף שדיון מקיף בסגנון (סטייל) חורג ממסגרת מאמר זה (וראו דיויד ואחרים 1988; פאוסט 2002; קונקי והסטרופ 1990, ורבים אחרים), מן הראוי להתייחס למקבילה מעניינת. ג'יימס דיץ (1996, 81) כתב כי לגישות פוריטניות ביחס לעיטור של חפצי יום יום הייתה כנראה השפעה על תעשיית הקרמיקה בלונדון, והדבר הוביל להפחתת מספר הכלים המעוטרים בתקופה שלפני חידוש המלוכה (הרסטורציה). דיץ יישם את אותו סוג הסבר של היעדר עיטורים על חפצים שונים באנגלו-אמריקה, ותלה זאת בגישות פוריטניות (דיץ 1996, 81-82). נראה שאנו עדים למצב דומה שבו אתוס (מסוג אחר) אחראי לקרמיקה 'פשוטה' ונעדרת עיטורים (לדיון מקיף ודוגמאות נוספות ראו פאוסט 2006א, 41-48).

המכלול הקרמי

רבות נכתב במהלך השנים על ההמשכיות הקרמית מתקופת הברונזה המאוחרת לתקופת הברזל (בעיקר דיוור, למשל דיוור 1993; 1995; וראו גם קלטר 2002, 33 ושם ספרות נוספת). ואולם ברור שהמכלול הקרמי בהר בתקופת הברזל א הנו דל מאוד בהשוואה לזה של החבלים הנמוכים של הארץ באותה תקופה ולתקופת הברונזה המאוחרת בכל הארץ (למשל אולברייט 1961, 119; אסה 1991, 109; 1992, 94-95; דיוור 1995, 204-205; מזר 1990, 54; קינג וסטייגר 2001, 139). בונימוביץ ויסעור-לנדאו (1996, 96), שזיהו את הדלות ואת הבידוד המשתקפים בקרמיקה הישראלית, הציעו כי הדבר נובע מהתנהגות אידאולוגית. על אף שהם לא פיתחו את הדיון, ברור שבניגוד לשימוש במכלול קרמי עשיר ומגוון, מכלול דל עשוי לשקף בקלות מסר של פשטות ושוויון (פאוסט 2006א, 65-70) מאפיין זה רלוונטי בעיקר ביחס לדיון בתקופת הברזל א, שכן במעבר לתקופת הברזל ב יש ריבוי בצורות הכלים, ונראה שהדבר נובע מעליית המלוכה (אם כי לא מהיעלמות האידאולוגיה, וראו למשל פאוסט 2002).

קרמיקה מיובאת

מאפיין ארכאולוגי מוכר נוסף הוא היעדר מוחלט כמעט של קרמיקה מיובאת באזורי ההר (דיוור 1995, 204; בלוך-סמית ואלפרט-נכאי 1999, 76). ברור כי מאפיין זה משמעותי הרבה יותר בתקופת הברזל ב, לאחר חידוש המסחר באגן המזרחי של הים התיכון, אך הדבר בא לידי ביטוי גם בתקופת הברזל א בהיעדר מוחלט כמעט של קרמיקה פלשתית באזורי ההר של ארץ ישראל.⁸ היעדר קרמיקה מיובאת נראה כמלמד אף הוא על אתוס של שוויון ופשטות (וראו בהרחבה פאוסט 2006א, 49-64, ושם הפניות נוספות).

היעדר מקדשים

היעדרם של מקדשים בכפרים בתקופת הברזל א בולט מאוד. על אף שמקדשים היו נפוצים מאוד בתקופת הברונזה המאוחרת ברחבי הארץ (מזר 1987; גונן 1989, 117-128), הם נעלמים מהרקורד הארכאולוגי בהר בתקופת הברזל (למשל מזר 1987, 157; בלוך-סמית ואלפרט-נכאי 1999, 76; פאוסט 2010, ושם ספרות נוספת).⁹ יש להדגיש כי לא ניתן לייחס את התופעה לרקע הכפרי של אתרי ההר, שכן מקדשים כפריים התקיימו בתקופות רבות, לפני ואחרי תקופת הברזל א (למשל פאוסט 2000, 6, 14; 2005, 112, 119, והפניות נוספות). היעדר מקדשים, וכמובן כוהנים במשרה מלאה (היו מן הסתם כוהנים מקומיים, לא מתמחים), עשוי אף הוא להיות תוצאה של אידאולוגיה שוויונית שדחתה סמלים מפורשים של היררכיה (ראו גם דיוור 1995, 205).

בית ארבעת המרחבים

בית ארבעת המרחבים הנו מן המאפיינים הבולטים של החברה הישראלית בתקופת המלוכה, ולמעשה היווה מיקרו-קוסמוס של תפיסות העולם והאידאולוגיה הישראלית (בונימוביץ ופאוסט 2002; וראו גם פאוסט 1999, 190-206; 2000; פאוסט ובונימוביץ 2003; בדפיס). דומה כי גם אידאולוגיה שוויונית באה לידי ביטוי בתכניתו של בית זה. כאשר מבצעים ניתוח גישה (access analysis) בתכנית טיפוסית של בית מטיפוס זה, ניתן לראות כי התכנית מאפשרת גישה ישירה לכל חדר, ואין בה היררכיה והגבלות בתנועה; שונה הדבר במבנים מטיפוסים אחרים, בהם לעתים יש צורך לעבור מחדר לחדר על מנת להגיע לחדר פנימי. כאמור, תופעה זו משקפת כנראה אידאולוגיה שוויונית.

8 בעוד שקרמיקה דומה התגלתה במקומות מרוחקים בהרבה מפלשת, למשל בעמקים הצפוניים, וראו למשל דותן 1967, נראה שהיעדר היבוא אינו רק תוצאה ממיקומם המרוחק והמבודד של יישובי ההר, והדברים עולים גם משפע היבוא שהתגלה באזורים אלו בתקופת הברונזה המאוחרת (למשל ון וינגרטן 1999, 6-7; 2002, 312, 313 [מפות 6, 7], 325-327, אך גם במקומות אחרים).

9 שימו לב לכך שמקדשים נמצאים באזורים הנמוכים של הארץ באותו זמן, וראו מזר 2000; פאוסט 2010.

היעדר כתובת מלכותיות

תופעה שלא נדונה רבות במחקר היא היעדרן של כתובות מלכותיות בממלכות ישראל ויהודה (הדבר רלוונטי כמובן רק לתקופת הברזל ב). שטחיהן של ממלכות ישראל ויהודה נחפרו באופן אינטנסיבי לאין שיעור מאשר שטחיהן של הממלכות השכנות, ואכן הניבו ממצאים רבים יותר, כמעט מכל הסוגים, מאשר הממלכות האחרות. כך למשל התגלו יותר מכתבים ואוסטרקאות בישראל ויהודה מאשר בכל מדינה אחרת באזור (למשל אחיטוב 1992). ואולם כאשר בוחנים את מספרן של הכתובות המלכותיות, המצב משתנה באופן דרסטי. על אף שהן אינן רבות באף ממלכה, נחשפו כתובות מעין אלו בכל הממלכות האחרות באזור (למשל בירן ונווה 1993; 1995; מקרטר 1996, 84–96; גיטין ואחרים 1997; ורבים אחרים), להוציא ישראל ויהודה (למשל אביגד 1982; נאמן 2002, 94; האלו 2003, xxvi–xxiii; רנדסבורג 2007).¹⁰ מדובר בתופעה מוזרה, ולפיה דווקא האזורים שנחפרו הרבה יותר מאשר אזורים אחרים, ושהמצאים בהם מרובים יותר מאשר בכל השאר, נעדרים כתובות מלכותיות (וראו פאוסט 2006, א, 94–95).

דפוס זה אינו יכול להיות מקרי, כפי שעולה ממספרן הרב של החפירות. דומה כי בהתאם למאפיינים שנדונו לעיל, החברה הישראלית בתקופת המקרא לא ראתה ז'אנר זה באור חיובי (וראו גם שטיין 1994; בלנטון 1998, 162, לפרשנות דומה בקונקסט אחר).¹¹ אין זה המקום לדיון מקיף במאפיינים השונים (לדיון מקיף ראו פאוסט 2006, א, 92–107), אך חשוב להדגיש כי כולם מצביעים לאותו כיוון. לאוכלוסיית ההר המרכזי של ארץ ישראל בתקופת הברזל א (ואף בתקופת הברזל ב) הייתה אידאולוגיה של שוויון ופשטות. אידאולוגיה זו הייתה אחראית גם למאפיינים שנדונו לעיל, כמו גם להיעדרן של קבורות בולטות.

האידאולוגיה הישראלית השוויונית במחקרים אחרים

יש לציין כי אידאולוגיה של שוויון ופשטות (ואף 'דמוקרטיה פרימיטיבית') זוהתה לפני זמן רב בידי חוקרי מקרא וארכאולוגים, השייכים לכל הזרמים והאסכולות (אף על פי שהם בדרך כלל לא הבחינו בין מציאות חברתית ואידאולוגיה).¹² אלו כוללים למשל את אולברייט (1961, 119), ברמן (2008), גוטוולד (1979), גורדיס (1971, 45–60), דיור (1992), האמפרי (1978), וולף (1947), לודס (1932), לנסקי (1980), מנדנהל (1962), ספייזר (1971), קלסו (1968, 48), קרוס (1988), שפירא (2009), ורבים אחרים. דיור (1992, 54), למשל, כתב:

10 בכתובת השילוח שם המלך ושם האל אינם מוזכרים, ולמרות איכות כתיבתה היא אינה כתובת מלכותית.

11 כתובות כאלו בוודאי התקיימו בנסיבות שונות, למשל באזורים לא ישראליים בממלכת ישראל (נאמן 2002, 94, משער שכתובות כאלו יתגלו בעתיד). ואולם הדגם הכללי הנו מובהק.

12 הרעיון כי בישראל הקדומה התקיימה דמוקרטיה פרימיטיבית התפתח בעקבות מחקרים שייחסו מציאות דומה לחברות מסופוטמיות, למשל יעקבסן 1943, ובעקבותיו רבים אחרים (למשל למברג-קרלובסקי 1985; פוסטגייט 1992, 80–81; שטיין 1994). הדיון במצב במסופוטמיה חורג כמובן ממסגרת הדיון במאמר זה.

"(T)here does appear to be kind of primitive democracy reflected in the settlements and the remains of their material culture".

וקרוס (1988, 62) טען כי:

"...there is a strong... Patriarchal-egalitarian anti-feudal polemic in early Israel, which appears to be authentic, grounded in history".

לאחרונה אף הוקדש ספר חדש לנושא זה (ברמן 2008), ובו דיון מעודכן ברעיון השוויון במקרא, והוא אף מראה כיצד הוא השפיע על התפיסה הפוליטית המודרנית (וראו גם שפירא 2009).

בעוד שניתן לטעון כי חלק מהמחקרים הישנים יותר היו פשטניים, ברור כי היה במידע הקיים כדי לדחוף את כל החוקרים הללו למסקנה כי בישראל הקדום היה אתוס שוויוני ואולי אף דמוקרטיה פרימיטיבית.¹³ אין זה המקום לדיון נרחב בנושא זה, והוא זכה לדיון מקיף במקום אחר (וראו פאוסט 2006א), אך ברור כי הממצאים הארכאולוגיים שהוצגו כאן תואמים דגם זה. מקורותיה של האידאולוגיה, כמו גם היווצרות הזרות האתנית הישראלית, היו תוצאה של הגדרה עצמית בניגוד לקבוצות אחרות, ריבודיות. קבוצות אנושיות מגדירות את עצמן ביחס לקבוצות אחרות ובניגוד להן (בעקבות בורת' 1969, וראו גם מקגויר 1982; ג'ונס 1997; אמברלינג 1997; פאוסט 2006א, ורבים אחרים), והדגשתה של אידאולוגיה שוויונית בעת שמקיימים מערכת יחסים עם חברות היררכיות נראית כדרך פעולה סבירה (להרחבה ראו פאוסט 2006א).

סיכום

היעדר קבורות באזורי ההר במהלך רוב תקופת הברזל ובממלכת ישראל לאורך כל שלבי קיומה, הנו תופעה ייחודית הראויה לדיון. מצד אחד, קבורות מתקופה זו מוכרות באזורים אחרים, כלומר אין מדובר בתופעה המאפיינת את התקופה. מצד שני, באותם אזורים ממש התגלו קברים רבים מתקופות אחרות, כלומר אין מדובר במאפיין אזורי. היעדר הקברים אינו מהווה השתקפות של מציאות חברתית, והיה כנראה תוצאה של אידאולוגיה או אתוס של שוויון ופשטות. אידאולוגיה מעין זו זוהתה בידי חוקרי מקרא וארכאולוגים על בסיס מגוון רחב של עדויות. יתרה מזו, אידאולוגיה זו מסבירה מאפיינים חומריים נוספים שהנם טיפוסיים לתקופה, למשל היעדר עיטורים על קרמיקה, היעדר קרמיקה מיובאת, רפרטואר קרמי מוגבל (בתקופת הברזל א), היעדר כתובות מלכותיות.

דומה כי בעת שתושבי ההר קיימו מערכת יחסים עם חברות שבהן הייתה לקבורה משמעות רבה (למשל בונימוביץ 1995, 331; גונן 1992; 1994), בחרו הראשונים שלא להשתמש בקברים בולטים. ניתן לשער כי זו הסיבה לכך שתושבי ההר – הישראליים – בחרו שלא להשתמש במערות טבעיות לקבורות רבים, שאם לא כן, היה ניתן להשתמש

13 אין ספק שצדק למקרה בביקורתנו על גוטוולד, כאשר טען כי:

"instead of speaking of egalitarian societies it would be more appropriate to speak of societies which are dominated by an egalitarian ideology" (למקרה 1985, 223).

בעוד שהמקרא והעדויות הארכאולוגיות מלמדים על אתוס שוויוני, החיים בפועל היו בוודאי שונים מאוד. הפער בין האתוס לבין המציאות עומד במרכז הדיון במאמר זה.

באלו מבלי שהדבר יתנגש עם האידאולוגיה המוצעת. בדרך זו המאפיין הספציפי (קבורה) משתלב עם הכללי (האידאולוגיה השוויונית), ושניהם שימשו על מנת להבדיל את המתישבים החדשים בהר מ'האחר' שלהם.

לסיכום, היעדר קבורות בהר בתקופת הברזל א, אף שהוא תופעה ייחודית בהשוואה לאזורים אחרים או לתקופות אחרות, אינו כה ייחודי ברקורד הארכאולוגי של התקופה באזורי השומרון, בנימין ויהודה, והוא מלווה בדגם דומה ביחס למאפיינים חומריים אחרים. נראה כי אלו משקפים אידאולוגיה של פשטות ושוויון, שנוצרה כתוצאה מהמגע עם חברות אחרות היררכיות יותר ומהרצון להיבדל מהן.

רשימת מקורות

אביגד 1982:

אביגד, נ', 1982, "המקורות האפיקרפיים העבריים", בתוך: מלמט, א' (עורך), **ההיסטוריה של עם ישראל: ימי המלוכה – היסטוריה מדינית**, ירושלים, עמ' 21-39.

אדמונדס וריצ'ארדס 1998:

Edmonds, M. & Richards, C. (editors), 1998, *Understanding the Neolithic of North-Western Europe*, Glasgow.

אולברייט 1961:

Albright, W.F., 1961, *The Archaeology of Palestine*, Harmondsworth.

אוקו 1969:

Ucko, P., 1969, "Ethnography and Archaeological Interpretation of Funerary Remains", *World Archaeology* 1, pp. 262-280.

אחיטוב 1992:

אחיטוב, ש', 1992, **אסופת כתובות עבריות מימי בית ראשון וראשית בית שני**, ירושלים.

אילן 1997:

Ilan, D., 1997, "Tombs", in: Meyers, E. (editor), *Oxford Encyclopedia of Archaeology in the Near East*, vol. 5, pp. 218-221.

אליסון ודרווט 1971:

Ellison, A. & Drewett, P., 1971, "Pits and Post-Holes in the British Early Iron Age: Some Alternative Explanations", *Proceedings of the Prehistoric Society* 37, pp. 183-194.

אלכסנדר 2003:

Alexander, Y., 2003, "An Iron Age IB/II Burial Cave at Har Yona, Upper Nazareth", *Atiqot* 44, pp. 183-189.

אמברלינג 1997:

Emberling, J., 1997, "Ethnicity in Complex Societies, Archaeological Perspectives", *Journal of Archaeological Research* 5 (4), pp. 295-344.

אסה 1991:

Esse, D.L., 1991, "The Collared Store Jar: Scholarly Ideology and Ceramic Typology", *Scandinavian Journal of the Old Testament* 2, pp. 99-116.

אסה 1992:

Esse, D.L., 1992, "The Collared Pithos at Megiddo: Ceramic Distribution and Ethnicity", *Journal of Near Eastern Studies* 51, pp. 81-103.

בארט' 1969:

Barth, F., 1969, "Introduction", in: Barth, F. (editor), *Ethnic Groups and Boundaries*, Boston, pp. 9-38.

בהת 1992:

Bahat, D., 1992, "Dolmens in Palestine", in: Kempinsky, A. & Reich, R. (editors), **The Architecture of Ancient Israel from the Prehistoric to the Persian Period**, Jerusalem, pp. 91-93.

בונים 1995:

Bunimovitz, S., 1995, "On the Edge of Empires – the Late Bronze Age (1500-1200 BCE)", in: Levy, T.E. (editor), **The Archaeology of Society in the Holy Land**, London, pp. 320-331.

בונים ויסעור לנדאו 1996:

Bunimovitz, S. & Yasur-Landau, A., 1996, "Philistine and Israelite Pottery: A Comparative Approach to the Question of Pots and People", *Tel-Aviv* 23, pp. 88-101.

בונים ופאוסט 2002:

Bunimovitz, S. & Faust, A., 2002, "Ideology in Stone: Understanding the Four Room House", *Biblical Archaeology Review* 28/4, pp. 32-41, 59-60.

בינפורד 1972:

Binford, L.R., 1972, **An Archaeological Perspective**, New York.

בירן ונווה 1993:

Biran, A. & Naveh, J., 1993, "An Aramaic Stele Fragment from Tel Dan", *Israel Exploration Journal* 43, pp. 81-98.

בירן ונווה 1995:

Biran, A. & Naveh, J., 1995, "The Tel Dan Inscription: A New Fragment", *Israel Exploration Journal* 45, pp. 1-18.

בלוך 1981:

Bloch, M., 1981, "Tombs and States", in: Humphreys, S.C. & King, H. (editors), **Mortality and Immortality: The Anthropology and Archaeology of Death**, London, pp. 137-147.

בלוך-סמית 1992:

Bloch-Smith, E.M., 1992, **Judahite Burial Practices and Beliefs about the Dead**, Sheffield.

בלוך-סמית 2003:

Bloch-Smith, E.M., 2003, "Excavation, Survey and Text: Converging Views of Iron I 'Israelite' Life and Death", A paper presented at the 2003 Annual Meeting of the American Schools of Oriental Research, Atlanta, Georgia (p. 20 in the abstracts booklet).

בלוך-סמית ואלפרט-נכאי 1999:

Bloch-Smith, E.M. & Alpert-Nakhai, B., 1999, "A Landscape Comes to Life: The Iron I Period", *Near Eastern Archaeology* 62\2, pp. 62-127.

בלנטון 1998:

Blanton, R.E., 1998, "Beyond Centralization: Steps toward a Theory of Egalitarian Behavior in Archaic States", in: Feinman, G.M. & Marcus, J. (editors), **Archaic States**, Santa Fe, pp. 135-172.

בלפר-כהן 1995:

Belfer-Cohen, A., 1995, "Rethinking Social Stratification in the Natufian Culture: The Evidence from Burial", in: Campbel, S. & Green, A. (editors.), **The Archaeology of Death in the Ancient Near East**, Oxford, pp. 9-16.

בנדור 1987:

בנדור, ש', 1987, **בית האב בישראל למן ההתנחלות ועד סוף ימי המלוכה: מבנה החברה הקדומה בישראל, תל אביב.**

בנינג 1998:

Banning, E., 1998, "The Neolithic Period: Triumphs of Architecture, Agriculture and Art", *Near Eastern Archaeology* 61/4, pp. 188-237.

בר-יוסף ואחרים 1983:

Bar-Yosef, O., Hershkowitz, I., Arbel, G. & Goren, A., 1983, "The Orientation of the Nawamis Entrances in Southern Sinai: Expressions of Religion Belief and Seasonality", *Tel-Aviv* 10, pp. 52-60.

ברמן 2008:

Berman, J., 2008, **Created Equal: How the Bible Broke with Ancient Political Thought**, Oxford.

ברקאי 1994:

ברקאי, ג', 1994, "קברים וקבורה ביהודה בתקופת המקרא", בתוך: זינגר, א' (עורך), **קברים ונוהגי קבורה בארץ-ישראל בעת העתיקה**, ירושלים, עמ' 96-164.

ברקאי 1999:

ברקאי, ג', 1999, "הקבר ובית המגורים ביהודה בתקופת הברזל ב: היחסים ההדדיים ביניהם וההשלכות החברתיות", בתוך: פאוסט, א' ומאיר, א' (עורכים), **תרבות חומרית, חברה ואידאולוגיה: כיוונים חדשים בארכיאולוגיה של ארץ-ישראל**, רמת-גן, עמ' 96-102.

גוטוולד 1979:

Gottwald, N.K., 1979, *The Tribes of Yahweh, A Sociology of the Religion of Liberated Israel 1250-1050 B.C.E.*, New-York.

גוטוולד 1992:

Gottwald, N.K., 1992, "Response to William G. Dever", in: Shanks, H. (editor), **The Rise of Ancient Israel**, Washington, pp. 70-75.

גולן 2011:

גולן, ס', 2011, "תל מלוט: קברים מתקופת הברונזה התיכונה 1 ועד לתקופת הברזל", **עתיקות** 65, עמ' 39-19.

גונן 1989:

גונן, ר', 1989, "יחידה 7: תקופת הברונזה המאוחרת", בתוך: בן תור, א' (עורך), **מבוא לארכיאולוגיה של ארץ-ישראל בתקופת המקרא**, תל אביב.

גונן 1992:

Gonen, R., 1992, **Burial Patterns and Cultural Diversity in Late Bronze Age Canaan**, Winona Lake.

גונן 1994:

גונן, ר', 1994, "מנהגי קבורה ושונות תרבותית בכנען של תקופת הברונזה המאוחרת", בתוך: זינגר, א' (עורך), **קברים ונוהגי קבורה בארץ-ישראל בעת העתיקה**, ירושלים, עמ' 77-90.

ג'ונס 1997:

Jones, S., 1997, **The Archaeology of Ethnicity: Constructing Identities in the Past and Present**, London.

גורדיס 1971:

Gordis, R., 1971, **Poets, Prophets and Sages, Essays in Biblical Interpretation**, Bloomington-London.

גורן 1998:

גורן, א', 1998, "הנואמיס בדרום סיני", בתוך: אחיטוב, ש' (עורך), **מחקרים בארכיאולוגיה של נוודים בנגב ובסיני**, באר-שבע, עמ' 59-85.

גיטין ואחרים 1997:

Gitin, S., Dothan, T. & Naveh, J., 1997, "A Royal Dedicatory Inscription from Ekron", *Israel Exploration Journal* 47, pp. 1-16.

דיויד ואחרים 1988:

David, N., Sterner, J. & Gavua, K., 1988, "Why Pots are Decorated", *Current Anthropology* 29, pp. 365-389.

דותן 1967:

דותן, ט', 1967, **הפלשתים ותרבותם החומרית**, ירושלים.

דיוור 1992:

Dever, W.G., 1992, "How To Tell A Canaanite from an Israelite?", in: Shanks, H. (editor), **The Rise of Ancient Israel**, Washington, pp. 26-56.

דיוור 1993:

Dever, W.G., 1993, "Cultural Continuity, Ethnicity in the Archaeological Record, and the Question of Israelite Origins", *Eretz Israel* 24, pp. 22*-23*.

דיוור 1995:

Dever, W.G., 1995, "Ceramics, Ethnicity, and the Questions of Israel's Origins", *Biblical Archaeologist* 58, pp. 200-213.

דניאל 1958:

Daniel, G., 1958, **The Megalith Builders of Western Europe**. London.

דיץ 1996:

Deetz, J., 1996, **In Small Things Forgotten: An Archaeology of Early American Life**, New York.

האלו 2003:

Hallo, W.W., 2003, "Introduction: The Bible and the Monuments", in: Hallo, W.W. & Younger, K.L. (editors), **The Context of the Scripture, vol. II: Monumental Inscriptions from the Biblical World**, Leiden, pp. xxi-xxvi.

האמפרי 1978:

Humphrey, S.C., 1978, **Anthropology and the Greeks**, London.

האמפרי 1981:

Humphrey, S.C., 1981, "Introduction: Comparative Perspectives on Death", in: Humphrey, S.C. & King, H. (editors), **Mortality and Immortality: The Anthropology and Archaeology of Death**, London, pp. 1-13.

הודר 1982א:

Hodder, I. (editor), 1982, **Symbolic and Structural Archaeology**, Cambridge.

הודר 1982ב:

Hodder, I., 1982, "The Identification and Interpretation of Ranking in Prehistory: A Contextual Perspective", in: Renfrew, C. & Shennan, S. (editors), **Ranking, Resource and Exchange, Aspects of the Archaeology of Early European Communities**, Cambridge, pp. 150-154.

הודר 1982ג:

Hodder, I., 1982, **The Present Past, An Introduction to Anthropology for Archaeologists**, New York.

הודר 1991:

Hodder, I., 1991, **Reading the Past, Current Approaches to Interpretation in Archaeology**, Cambridge.

היימן 1994:

היימן, מ', 1994, "קבורות-רגמים ושדות-רגמים בנגב", בתוך: זינגר, א' (עורך), **קברים ונהגי קבורה בארץ-ישראל בעת העתיקה**, ירושלים, עמ' 54-76.

הנטינגטון ומטקלף 1991:

Huntington, R. & Metcalf, P., 1991, **Celebrations of Death, the Anthropology of Mortuary Ritual**, Cambridge.

וולף 1947:

Wolf, C.U., 1947, "Traces of Primitive Democracy in Ancient Israel", *Journal of Near Eastern Studies* 6, pp. 98-108.

ויניצקי 1992:

Vinitzky, L., 1992, "The Date of the Dolmens in the Golan and the Galilee – a Reassessment", *Tel Aviv* 19, pp. 100-112.

ון וינגרטן 1999:

Van Wijngaarden, G.J., 1999, "An Archaeological Approach to the Concept of Value: Mycenaean Pottery in Ugarit (Syria)", *Archaeological Dialogue* 6/1, pp. 2-46.

ון וינגרטן 2002:

Van Wijngaarden, G.J., 2002, *Use and Appreciation of Mycenaean Pottery in the Levant, Cyprus and Italy (1600-1200 BC)*, Amsterdam.

טאפי 1995:

Tappy, R., 1995, "Did the Dead Ever Die in Biblical Judah", *Bulletin of the American School of Oriental Research* 298, pp. 59-68.

ינאי 2002:

ינאי, א', 2002, "מערת קבורה (מס' 6) מתקופת הברזל בטייבה", *עתיקות* 43, עמ' 29-56*.

ינאי 2011:

ינאי, א', 2011, "קבר מתקופת הברזל הקדומה בקיבוץ הזרוע", *עתיקות* 65, עמ' 47-51.

יעקבסן 1943:

Jacobsen, T., 1943, "Primitive Democracy in Ancient Mesopotamia", *Journal of Near Eastern Studies* 2, pp. 159-172.

לודס 1932:

Lods, A., 1932, *Israel, From Its Beginning to the Middle of the Eight Century*, London.

למברג-קרלובסקי 1985:

Lamberg-Carlovsky, C.C., 1985, "The Near Eastern 'Breakout' and the Mesopotamian Social Contract", *Symbols* (spring 1985), pp. 8-11, 23-24.

למקה 1985:

Lemche, N. P., 1985, *Ancient Israel*, Leiden.

לנסקי 1980:

Lenski, G., 1980, "Review of N.K. Gottwald, *The Tribes of Yahweh*", *Religious Studies Review* 6, pp. 275-278.

מוריס 1987:

Morris, I., 1987, *Burial and Ancient Society: The Rise of the Greek City-State*, Cambridge.

מזר 1987:

מזר, ע', 1987, "מקדשים בתקופת הברונזה התיכונה והמאוחרת ובתקופת הברזל", בתוך: כצנשטיין, ח' (עורכת), *האדריכלות בארץ-ישראל בימי קדם*, ירושלים, עמ' 136-160.

מזר 1990:

מזר, ע', 1990, "יחידה 8: תקופת הברזל א", בתוך: בן-תור, א' (עורך), *מבוא לארכיאולוגיה של ארץ-ישראל בתקופת המקרא*, תל אביב.

מזר 2000:

Mazar, A., 2000, "The Temples and Cult of the Philistines", in: Oren, E.D. (editor), *The Sea Peoples and Their World: A Reassessment*, Philadelphia, pp. 213-232.

מנדינהל 1962:

Mendenhall, G., 1962, "The Hebrew Conquest of Palestine", *Biblical Archaeologist* 25, pp. 66-87.

מקגוייר 1982:

McGuire, R.H., 1982, "The Study of Ethnicity in Historical Archaeology", *Journal of Anthropological Archaeology* 1, pp. 159-178.

מקיו 1999:

McHugh, F., 1999, *Theoretical and Quantitative Approaches to the Study of Mortuary Practice*, Oxford.

מקרטר 1996:

McCarter, P.K., 1996, *Ancient Inscriptions*, Washington.

נאדל 1995:

Nadel, D., 1995, "The Visibility of Prehistoric Burials in the Southern Levant: How Rare are the Upper Paleolithic/Early Epipaleolithic Graves?", in: Campbel, S. & Green, A. (editors), *The Archaeology of Death in the Ancient Near East*, Oxford, pp. 1-8.

נאמן 2002:

נאמן, נ', 2002, **העבר המכונן את ההווה: עיצובה של ההיסטוריוגרפיה המקראית בסוף ימי הבית הראשון ולאחר החורבן**, ירושלים.

ספיזר 1971:

Speiser, E.A., 1971, "The Manner of the Kings", in: Mazar, B. (editor), *The World History of the Jewish People*, vol. 3, **Judges**, Jerusalem, pp. 280 – 287.

סקארה 1998:

Scarre, C., 1998, "Traditions of Death: Mounded Tombs, Megalithic Art and Funerary Ideology in Neolithic Western Europe", in: Edmonds, M. & Richards, C. (editors), *Understanding the Neolithic of North-Western Europe*, Glasgow, pp. 161-187.

פאוסט 1999:

פאוסט א', 1999, **מבנה החברה בממלכות ישראל ויהודה במאות ה-ח'ז' לפנה"ס לאור הממצא הארכיאולוגי**, רמת גן.

פאוסט 2000:

Faust, A., 2000, "Ethnic Complexity in Northern Israel during the Iron Age II", *Palestine Exploration Quarterly* 132, pp. 1-27.

פאוסט 2002:

Faust, A., 2002, "Burnished Pottery and Gender Hierarchy in Iron Age Israelite Society", *Journal of Mediterranean Archaeology* 15, 1, pp. 53-73.

פאוסט 2003:

Faust, A., 2003, "Abandonment, Urbanization, Resettlement and the Formation of the Israelite State", *Near Eastern Archaeology* 66, pp. 147-161.

פאוסט 2004:

Faust, A., "Mortuary Practices, Society and Ideology, The Lack of Iron Age I Burials in the Highlands in Context", *Israel Exploration Journal* 54, pp. 174-190.

פאוסט 2005א:

פאוסט, א', 2005, **החברה הישראלית בתקופת המלוכה: מבט ארכיאולוגי**, ירושלים.

פאוסט 2005ב:

Faust, A., 2005, "The Canaanite Village: Social Structure of Middle Bronze Age Rural Communities", *Levant* 37, pp. 105-125.

פאוסט 2006א:

Faust, A., 2006, **Israel's Ethnogenesis: Settlement, Interaction Expansion and Resistance**, London.

פאוסט 2006ב:

Faust, A., 2006, "Settlement Patterns and State Formation in Southern Samaria and the Archaeology of (A) Saul", in: Erlich, C. & White, M. (editors), **Saul in Story and Tradition**, Tübingen, pp. 14-38.

פאוסט 2010:

Faust, A., 2010, "The Archaeology of the Israelite Cult: Questioning the Consensus", *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 360, pp. 23-35.

פאוסט 2011:

פאוסט, א', 2011, "ביקורת הנביאים והמצב החברתי בישראל ויהודה: מבט ארכיאולוגי", **עיוני מקרא ופרשנות** י, עמ' 263-279.

פאוסט ובונימוביץ 2003:

Faust, A. & Bunimovitz, S., 2003, "The Four-room House: Embodying Israelite Society", *Near Eastern Archaeology* 66, pp. 22-31.

פאוסט ובונימוביץ 2008:

Faust, A., & Bunimovitz, S., 2008, "The Judahite Tomb: Family Response at a Time of Change", *Israel Exploration Journal* 58, pp. 150-170.

פאוסט ובונימוביץ בדפוס:

Faust, A. & Bunimovitz, S., "The House and the World: The Israelite House as a Micro-Cosmos", in: Albertz, R., Alpert-Nakhai, B., Olyan, S.M. & Schmitt, R. (editors), **Family and Household Religion Toward a Synthesis of Old Testament Studies, Archaeology, Epigraphy, and Cultural Studies**, Winona Lake.

פוסטגייט 1992:

Postgate, J.N., 1992, **Early Mesopotamia, Society and Economy at the Dawn of History**, London & New York.

פינקלשטיין 1986א:

פינקלשטיין, א', 1986, **הארכיאולוגיה של תקופת ההתנחלות והשופטים**, ירושלים.

פינקלשטיין 1986ב:

Finkelstein, I. (editor), 1986, **Izbet Sartah: An Early Iron Age Site Near Rosh Ha'ayin, Israel**, Oxford.

פינקלשטיין 1988:

פינקלשטיין, א', 1988, "ראשית המלוכה בישראל – ההיבט הסביבתי והחברתי-כלכלי", **קתדרה** 50, עמ' 20-3.

פירסון 1998:

Pearson, M., 1998, "Performance as Evaluation: Early Bronze Age Burials as Theatrical Complexity", in: Bailey, D. (editor), **The Archaeology of Value, Essays on Prestige and the Process of Valuation**, Oxford, pp. 32-41.

פריד 1967:

Fried, M., 1967, **The Evolution of Political Society**, New York.

פרייס ופינמן 1995:

Price, T.D., & Feinman, G.M., 1995, "Foundations of Prehistoric Social Inequality", in: Price, T.D., & Feinman, G.M. (editors), **Foundations of Social Inequality**, New-York, pp. 3-14.

פרנק וונדון 1995:

Franken, H.M. & London, G., 1995, "Why Painted Pottery Disappeared at the End of the Second Millennium BCE", *Biblical Archaeologist* 58, pp. 214-222.

פרקר-פירסון 1982:

Parker-Pearson, M., 1982, "Mortuary Practices, Society and Ideology: An Ethnoarchaeological Case Study", in: Hodder, I. (editor), **Symbolic and Structural Archaeology**, Cambridge, pp. 99-113.

פרקר-פירסון 2000:

Parker-Pearson, M., 2000, **The Archaeology of Death and Burial**, College Station.

צ'יני 1986:

Chaney, M.L., 1986, "Systematic Study of the Israelite Monarchy", in: Gotwald, N.K. (editor), **Social Scientific Criticism of the Hebrew Bible and its Social World: the Israelite Monarchy**, Missoula, pp. 53-76.

קונקי והסטורף 1990:

Conkey, M.W. & Hastorf, C.A. (editors), 1990, **The Uses of Style in Archaeology**, Cambridge.

קינג וסטייגר 2001:

King, P. & Stager, L.E., 2001, **Life in Biblical Israel**, Louisville.

קינס והיבס 1987:

Kinnes, I. & Hibbs, J., 1987, **The Dolmens of Jersey, A Guide**, Jersey.

קלטור 2002:

Kletter, R., 2002, "People Without Burials? The Lack of Iron I Burials in the Central Highlands of Palestine", *Israel Exploration Journal* 52, pp. 28-48.

קלטו 1968:

Kelso, J.L., 1968, **The Excavation at Bethel**, Cambridge.

קרוס 1988:

Cross, F.M., 1988, "Reuben, First-Born of Jacob", *Zeitschrift fur die Alttestamentliche Wissenschaft* 100, pp. 46-65.

רוזן 1986:

Rosen, B., 1986, "Subsistence Economy of Stratum II", in: Finkelstein, I. (editor), **Izbet Sartah: An Early Iron Age Site Near Rosh Ha'ayin, Israel**, Oxford, pp. 156-185.

רייט 1978:

Wright, G.A., 1978, "Social Differentiation in the Early Natufian", in: Redman, C.L. & Webster, D. (editors), **Social Archaeology, Beyond Subsistence and Dating**, New York, pp. 201-223.

רנדסבורג 2007:

Rendsburg, G., 2007, "No Stelae, No Queens: Two Issues Concerning the Kings of Israel and Judah", in: Edwards, D.R. & McCollough, C.T. (editors), **The Archaeology of Difference: Gender, Ethnicity, Class and the 'Other' in Antiquity**, Boston, pp. 95-107.

שטיין 1994:

Stein, G., 1994, "Economy, Ritual and Power in 'Ubaid Mesopotamia", in: Stein, G. & Rothman, M.S. (editors), **Chiefdoms and Early States in the Near East: The Organizational Dynamics of Complexity**, Madison, pp. 35-46.

שפירא 2009:

שפירא א', 2009, **דמוקרטיה ראשונית במקרא: יסודות קדומים של ערכים דמוקרטיים**, בני ברק.

שמואלי 2011:

שמואלי א', 2011, "קבריים מתקופת הברזל מצפון לתל מלוט", **עתיקות** 65, עמ' 41-46.

שנקס וטילי 1982:

Shanks, M. & Tilley, C., 1982, "Ideology, Symbolic Power and Ritual Communication: A Reinterpretation of Neolithic Mortuary Practices", in: Hodder, I. (editor), **Symbolic and Structural Archaeology**, Cambridge, pp. 129-154.

שרט 1990:

Sherratt, A., 1990, "The Genesis of the Megaliths: Monumentality, Ethnicity and Social Complexity in Neolithic North-West Europe", *World Archaeology* 22, pp. 147-167.

שרט 1995:

Sherratt, A., 1995, "Instruments of Conversion? The Role of Megaliths in the Mesolithic-Neolithic Transition in the Northwest Europe", *Oxford Journal of Archaeology* 14, pp. 245-260.